

Magyar Bálint – Pető Iván:

PROFI AMATŐRÖK - AMATŐR PROFIK (Szociológiai csapdák és az SZDSZ)

„A parlament folyosóján találkozik Magyar Bálint és Pető Iván. Bálint feltartja a kezét, ujja V betűt formáz.

– Győztünk? - kérdi Iván.

– Nem, ketten maradtunk - válaszol Bálint.”

(Pesti vicc, 1991)¹

1. rész – a kezdetektől 1990-ig

Csaknem két évtized kellett ahhoz, hogy az SZDSZ 1991-es kiadványának mottója önbeteljesítő jóslattá váljon.

Lehet illúziókat kergetni, a bukás „okainak” közkedvelt toposzait sorolni: ha az SZDSZ nem követi el ezt vagy azt, ha nem így dönt, hanem úgy, akkor ezekkel az adottságokkal is vagy éppen ezen adottságok révén lehetett volna hosszabb távon is sikeres párt. Az ilyen vélekedés mélysége nem különbözik az egyszeri edző taktikai utasításától: sűrű, apró gólokkal kell megzavarni az ellenfelet. Mindig jól kell dönteni, ez a győzelem záloga. De ha rosszul döntött az SZDSZ, miért döntött rosszul, s persze milyen norma, alternatívák ismeretében lehet minősíteni a választott megoldásokat?

Tudjuk, bármennyire próbálunk is elfogulatlanul tekinteni erre a több mint húsz éves történetre, azért az – döntéseinkkel, dilemmáinkkal és tévedéseinkkel együtt – mégiscsak a mienk is volt, beletettük aktív életünk nem kis részét. Tisztában vagyunk azzal, hogy írásunk mindössze egy a lehetséges értelmezések közül, de mi a történetünket még nem meséltük el, holott a befejezett történetet nem csak praktikusán, de intellektuálisan is jó lezárni. Ezzel tartozunk magunknak, azoknak, akik velünk együtt hittek a rendszerváltás eszméiben, és talán azoknak is, akik ezután liberális eszméket vallva hasonló vállalkozásba fognak.

Az egykori kelet-európai demokratikus ellenzéki mozgalmak közül egyedül az SZDSZ élte túl tartósan a rendszerváltást. A disszidens mozgalmakból kinövő, azokkal erős személyi és intézményi folytonosságot felmutató politikai pártok a régió más országaiban néhány év alatt eltűntek a színről. Amennyire magyarázatot igényel az SZDSZ kimúlása, legalább ennyire válaszra vár az a kérdés is, hogy egyáltalán miként maradt fenn két évtizeden át.

Az SZDSZ különössége és a térségben létrejött hasonló indíttatású pártoknál hosszabb élete abból adódott, hogy nálunk a kommunista rendszer demokratikus ellenzékében az emberi jogi mozgalom kezdetektől a piacgazdaság melletti elkötelezettséggel párosult, miközben a feszültség

alig oldható fel a kapitalizmus nem éppen humanitárius törvényszerűségeinek következményei és a szociális, emberi jogi normák között. Az SZDSZ viszont kezdettől a kapitalizmus elkötelezett híveként, a szokványos politikai skálán jobboldali liberálisként képviselte a más tekintetben baloldali liberális emberi jogi, társadalompolitikai normáit. E nehezen illeszthető komponensek közti konfliktust jobban viselte, mint más országok emberjogi mozgalmaiból kinövő pártjai, törekvései. A lengyel Szabadság Uniót nem számítva az SZDSZ térségbeli rokonai a maguk antikommunista nézeteit antikapitalizmussal társították, s ebbe haltak bele. Az SZDSZ-re leginkább hasonlító Szabadság Unió élt a legtovább, de jóval az SZDSZ előtt az is kimúlt. Ők nem voltak hajlandók koalícióba menni a lengyel szocialistákkal, és sorsuk az SZDSZ-szel együtt úgy is értelmezhető, hogy a térségben az ilyen gyökerű és karakterű pártok, így vagy úgy, de mindenképpen felőrlődnek a jobb- és baloldali populista pártok szembenállásának mellékhatásaként. Mindenesetre az, hogy a térség más országaiban még gyorsabban eltűntek a kommunista korszak emberi jogi alapokon működő politikai disszidens csoportosulásainak bázisán létrejött politikai pártok, önmagában is elég lenne annak megokolására, hogy az SZDSZ eltűnése sorsszerű. De egy efféle érvelés mégiscsak túl lakonikus. Az SZDSZ-t illetően érdemes messzebből indítani a történetet.

Nem hiszünk a történelmi szükségszerűségben, ha ezen azt értjük, hogy minden csak úgy történhetett, ahogy megtörtént. Nyilvánvaló, a két évtized során az SZDSZ és mindenkori meghatározó emberei számos lehetőség közül választhattak. Írásunkkal azt akarjuk bemutatni, hogy a párt induláskor adott-választott karaktere, személyi és társadalmi bázisa miként jelölte ki későbbi mozgásterét, politizálási technikáját, s vezetett feloldhatatlan belső ellentmondásokhoz. Mindez az adott teljesítményhez volt elég, ami talán lehetett volna több is, talán kevesebb is. Egészében jó szívvel vállalható, hiszen szerintünk az SZDSZ a rendszerváltás lényegének, a szabadságjogoknak, a liberális, polgári demokráciának és a magántulajdonon alapuló piacgazdaságnak legőszintébben elkötelezett pártja és legkövetkezetesebb képviselője volt. Az SZDSZ bizonyosan nem azért élte túl a térségben működött rokon pártokat, mert azt választotta – amire van példa –, hogy a nevét és az arcát adó meghatározó embereken kívül mindent – eszméit, céljait, bázisát – lecserél. Túl azon, hogy erre hajlamunk sem volt, a párt struktúrája eleve alkalmatlan is lett volna ilyesmire. Kiforrott nézetű emberekként vágunk bele a hivatásos politizálásba, s döntéseink során nem a sikerhez választottunk ideológiát, hanem lényegében változatlan eszméink hatékony képviseletéhez kerestünk vállalható politikai eszközöket.

Az SZDSZ meghatározó döntései között nehéz lenne olyat találni, amelyre azt mondhatnánk: itt rontottuk el végletesen. Vagyis eredendő bűn nincs, csak éppen az egész enyészett el. Az okok a kezdetekre, a nagy illúziók időszakára nyúlnak vissza.

Profi amatőrök: demokratikus ellenzékbeli rendszerváltó ellenzék

A demokratikus ellenzék morális alapú mozgalomként jött létre. „Alaptevékenysége” a szabadságjogok provokatív gyakorlásából állt: úgy tettünk, mintha szabad polgárként élhetnénk egy diktatúrában, vállalva a kiszámíthatatlan represszió kockázatát. Generációsan meghatározó komponense a 68-as prágai tavasz elnyomásával s a gazdasági reform bevezetését kísérő, szabadabb szellemű világ korlátozásával szembesülő fiatal értelmiségiek csoportja volt. A demokratikus ellenzék magja a hetvenes évek elejétől a rendszer baloldali indíttatású, a valóságot az ideálokkal összevető kritikájától fokozatosan jutott el a rendszer megreformálhatatlanságának felismeréséig. Mindeközben a rendszer megdönthetetlennek tűnt. Az ellenzéki lét így a demokratikus ellenzék számára akár egy életre szóló belső emigráció választásaként jelent meg: a szólásszabadság gyakorlását választók itthon maradtak, de a demokratikus ellenzék „kemény magja” a hivatalosság világán kívül, a „támogatjuk-tűrjük-tiltjuk” rendszerében a tiltott zónába „disszidált” vagy a hatóság oda száműzte őket. A demokratikus ellenzék szélesebb köre sem volt hajlandó elfogadni a puha

diktatúra cenzúráját leíró vicc intését, miszerint „szólásszabadság van, csak szólás utáni nincs”. Az esetleges következményeket vállalták.

Ebben a mozgalomban **három társadalomtudományi diszciplína baloldali indíttatású művelőinek felismerései** fonódtak össze. A **kritikai filozófusok** két generációja, a „Lukács-iskola” (Fehér Ferenc, Heller Ágnes, Márkus György, Vajda Mihály) és a „Lukács-óvoda” (Bence György, Kis János, Ludassy Mária, Radnóti Sándor) szakított a létező szocializmus bírálatának marxi ideákon felépíthető illúziójával². Őket a rendszer a hetvenes évek elején kitaszította. Egy részüket emigrációba kényszerítve, másokat minden intézményből kirekesztve akaratlanul is megteremtették a szervezett ellenzéki szerepeit. A demokratikus ellenzék konspiratív tevékenységével szervezett kapcsolatban nem álló **rendszerkritikus és reformközgazdászok** (Antal László, Bauer Tamás, Jánossy Ferenc, Kornai János, Laki Mihály, Tardos Márton) a nyolcvanas évek végére a szocialista tervgazdaság valós természetének leírásától eljutottak annak belátásáig, hogy sem a jugoszláv típusú öngazgatás, sem az állami tulajdon monopóliumán imitált félpiacon viszonyok nem képesek a rendszerspecifikus állandó hiányt felszámolni, hatékony gazdaságot és tartós növekedést biztosítani. A magyar viszonyokat jellemző reformciklusok miatt a közgazdászok kritikája ugyanakkor többnyire belefért a „tűrt” zónába. A **radikális szociológusok** (Havas Gábor, Juhász Pál, Kemény István, Konrád György, Solt Ottilia, Szelényi Iván) a városi és falusi társadalomról, cigányságról és a tabunak számító szegénységről végzett felméréseik segítségével szembesítették az értelmiségi közvéleményt azzal, hogy az egalitáriánus politikát hirdető rendszer újraelosztó mechanizmusai hogyan termelik újjá a társadalmi egyenlőtlenségeket, és a társadalmi alrendszerekben, munkaszervezetekben az alávetettségi viszonyokat (Haraszi Miklós), vagy éppen nyilvánvalóvá tették, hogy a marxi osztálykategóriák mennyire alkalmatlanok a valós társadalmi tagozódás leírására (Hegedűs András). Többségük osztozott a kritikai filozófusok sorsában. Ugyanakkor a „tűrjük világából” a tiltott zónába soha át nem lépők körében is (Ferge Zsuzsa, Héthy Lajos, Makó Csaba) születtek a rendszer egyes szegmenseinek működését leíró jelentős művek.

A demokratikus ellenzék radikalizmusát az teremtette meg, hogy e három forrásból eredő felismerések összeértek: logikai síkon a szocialista rendszer megreformálhatatlansága, közgazdasági síkon fenntarthatatlansága, morális síkon pedig igazságtalansága, valamint múltjában és jelenében is hazug mivolta. Így vált **kritikus, reformista értelmiségi közönség** egy részéből **radikális rendszerváltó mozgalommá**, amely idővel sokszínű – a konspiráló magtól a lazán érintkező baráti-ismeretségi körökig terjedő – struktúrát is öltött.

A kádári társadalmi szerződés felmondása

*Szimbolikusan két esemény is jelezte a rendszerkritikus értelmiség részéről a kádári társadalmi szerződés felmondását. 1979-ben már 252-en, jobbára értelmiségiek adták nyíltan a nevüket **Vaclav Havel bebörtönzése elleni tiltakozó akcióhoz**, s a módszeres hatósági presszió nyomán is csak tucatnyian vonták vissza aláírásukat. A civil kurázsi kollektív intellektuális teljesítménnyel történő társítását pedig az 1980-as **Bibó emlékkönyv** jelentette. Az 1979-ben elhunyt Bibó Istvánban olyan gondolkodót lehetett felmutatni, kinek mind élete, mind eszméi közös felületet teremthettek a kommunista rendszer legkülönbözőbb irányból érkező kritikusainak diskurzusához. A 76 szerzőt felvonultató kötet szerkesztőbizottságának elnöke Donáth Ferenc, legtevékenyebb szerkesztője pedig Kenedi János volt. A „nemzeti-népies” és a „nyugatos-urbánus” értelmiségiek között Donáth jelentette a mindkét oldal által elfogadott hidat. A törekvés az ideológiai közeledésre és együttműködésre azonban e két tábor között – a Bibó emlékkönyvre és az 1985-ös Monori tanácskozással szorítókozóan - esetleges maradt, s 1987-től már a rivalizáló megnevezés dominálta viszonyukat. Ezzel szemben a 68-as „fiatal nemzedék” és az 56-os „veteránok” (többek között Eörsi István, Göncz Árpád, Halda Alíz, Krassó György, Litván György, Mécs Imre, Rácz Sándor, Vásárhelyi Miklós) egymásra találása tartósan bizonyult, s a kommunista diktatúra elleni fellépést*

a magyar forradalmak – így az 56-os forradalom – hagyományának a sorába illesztette. Bár nem a demokratikus ellenzék operatív magjához tartoztak, a kapcsolatnak a Bibó emlékkönyvben is manifesztálódó jelentőségével a kommunista párt vezetése is tisztában volt.

Az MSZMP Politikai Bizottságának írt belső elemzés szerint a Bibó emlékkönyv „szerzői 1956-ot forradalomként, 'egy önérzetében mélyen megbántott nép elemi erejű felkeléseként' rehabilitálják. 1956-ban szerintük kísérlet történt az 1948 előtti állapot, a demokratikus intézmények és a többpártrendszer visszaállítására, a jogfolytonosság megteremtésére. E demokratikus forradalmi kísérletet a szovjet csapatok vérbefojtották: intervenciójuk következménye a Kádár-kormányzat, amely ily módon az illegitim hatalomgyakorlás folytatása csupán. ...a jogtalanság mértékét nem csökkenti, tartalmán, lényegén nem változtat a 25 éves 'látszat-liberalizálódás', az életszínvonal viszonylagos emelkedése, ez ugyanis csak elodázza a szükségszerű összeomlást. (...) Az értelmiség e hazug, megtévesztő taktikázásban cinkosa lett a hatalomnak, mert úgy gondolta, hogy 48-at 67-tel is megvalósíthatja, ezért lemondott a demokratikus szabadságjogokról, a szuverénitársról és a függetlenségről, s egy új 'kiegyezés' eszmei igazolójává vált.”³

A demokratikus ellenzék 56-ot forradalomnak nevezte, az azt leverő hatalmat illegitimnek tekintette, magát a rendszer ellenzékeként definiálta, s ezzel – formálódó rendszerkritikus mozgalomként – felmondta a kádári társadalmi szerződést, és kívül helyezte magát annak alkurendszerén. A hatalommal szembeni stratégiáját – szemben a népi írók körével – ez határozta meg.

A hetvenes évek végétől, a puha diktatúra defenzív időszakában, bár történtek kísérletek a radikalizálódó kritikai értelmiség elszigetelésére, mégis a kitzasztott („tiltjuk”) és a szabadúszó-művész-kutatóintézeti-egyetemi értelmiségiek („túrjuk”) világa közti kapcsolat és átjárás nem hogy nem szűkült, de folyamatosan bővült és intenzívvé vált. Az egymás világába átnyúló, de mégis a demokratikus ellenzék által kezdeményezett, koreografált demonstratív fellépések és tevékenységek megnyilvánulásait jelentették 1977-től a különböző tiltakozó akciók, valamint a gépiratos, majd 1981-től a nyomtatott, manufakturális **szamizdat** folyóiratok és kiadványok (Beszélő, Hírmondó, Demokrata, AB Független Kiadó, ABC Kiadó, Katalizátor Iroda stb.), ahol a kirekesztettek többnyire saját néven, a „túrtek” álnéven publikáltak.

A két világ közti élő kapcsolat „hétköznapi” terét részben a – lengyel repülő egyetem mintájára szervezett – magánlakásokon tartott **szabadegyetemek** sokasága jelentette. Ezek skálája az eseti előadásoktól az „éves” szemináriumokig, a tucatnyitól a többszázas hallgatóságot vonzóig, és diszciplináris sokszínűséget felvonultató kurzusokig terjedt, és átnyúlt az egyetemi szakkollégiumok kevésbé kontrollált világába. Intellektuális nagyüzemi szolgáltatásként történő megszervezése Szilágyi Sándorhoz kötődik. Míg a társadalomtudományi diszciplinák többségét a hivatalos intézményrendszeren belül is művelték, addig a politológia, a magyar és nemzetközi kommunista mozgalom valódi története gyakorlatilag csak a szabadegyetemek szemináriumain volt – leginkább Szabó Miklós revelatív erejű kurzusain – hallgatható.

A szélesedő kritikus értelmiségi közösség tagjai között a kötőanyagot a formális és informális kapcsolatok sokszínű struktúrái (illegális, konspirált kapcsolatok, szabadegyetemi előadások és szemináriumok, kutatóintézeti viták, házibulik és a szamizdatterjesztés- és beszerzés félkonspiratív csatornái) jelentették. Az illegális kiadványok példányszáma fokozatosan emelkedett (a Beszélő ezerkétszázról hatezerre, a Hírmondó ezerről háromezerre, az egyedi művek pár százra), s a tiltott zóna határán hivatalos engedéllyel rendelkező új, pár ezres példányú kritikai társadalomtudományi folyóiratok is megjelentek (Medvetánc, Századvég), illetve egyetemek, kutatóhelyek könyvesbolti forgalomba nem kerülő, de szintén legális, rendszerkritikus írásai is szaporodtak. A mindezen médiumok által lazított hivatalos nyilvánosság kritikai hangja is felerősödött. Az aktív vitaközönség

azonban még mindig csak néhány ezer emberre terjedt ki. A „túrjuk” világában tapasztalható fellazulás együtt járt a szamizdat világában megfigyelhető tematikus nyitással is az átfogó rendszerproblémáktól megannyi új kritikai felület irányába: 56-os forradalom, határon túli magyarság, vallási kisebbségek, katonai szolgálatmegtagadók, Bős-Nagymaros stb. Ez persze egyfajta érintkezési felületet teremtett a legkülönbözőbb értékalapon álló rendszerkritikus vagy diszkriminált társadalmi csoportok, személyek között. A szamizdat, ha nem is szervezeti, de – különösen a Beszélő – szellemi és nyelvi közeget teremtett a legkülönfélébb kritikai közösségek számára.

Kedvezett ennek az alternatív nyilvánosságnak, hogy a magyarországi puha diktatúra sajátjaként a cenzúra csak a művek megjelenését akadályozta meg, létrejöttüket többnyire nem, hiszen Haraszti Miklós 1973-as pere után a hatalom „csak” személyre szabott retorziókkal, szilenciummal, cenzori és nem jogi eszközökkel élt. A hivatalos mellett kialakult a szellemi (jórészt underground) közéletnek egy olyan informális értékhierarchiája is, melyet felvilágosult, szekularizált, nyugatias és egyre inkább liberális értékrend jellemzett. Ez adta később **a rendszerváltás vitáinak normatív, irodalmi nyelvét, míg politikai vízióját a nyugati liberális demokráciák.**

A történelmi félreértés – diktatúraellenesség versus kommunistaellenesség

Az ellenzéki gondolatok ugyanakkor elsősorban nem közvetlenül a szamizdat vagy a féllegális összejövetelek révén, hanem közvetve a Szabad Európa Rádió (SZER) tevékenységének köszönhetően ért el szélesebb kört. A SZER hallgatói azonban társadalmi helyzetük, ideológiai beállítottságuk és aktivitásuk tekintetében egyaránt erősen különböztek az előbbieken leírt kritikai értelmiségi körtől. Részen azok közül kerültek ki, akik vagy a kommunista rendszerben lettek vesztesek, vagy nem találták a helyüket a puha diktatúra korlátozott előmenetelt biztosító világának alkurendszerében. A korábbi keresztény nemzeti osztály tagjai, illetve leszármazottaik, a meghurcolt paraszti háttérű, első generációs értelmiségiek, vidéki, veszténivaló nélküli családok tagjai mellett a hallgatók közé tartoztak a rendszerbe különösebb elkötelezettség nélkül integrálódottak is, akik pusztán több információra vágytak. Ők alapvetően nem kiábrándult baloldaliak, hanem inkább „született” jobboldaliak, az általuk nemzetinek tekintett értékeket követők voltak. Az a paradox helyzet keletkezett, hogy míg a demokratikus ellenzék együttműködési kísérlete a népi írók, értelmiségiek körével – az 1980-as Bibó emlékkönyv és az 1985-ös monori tanácskozás kivételével – kudarcot vallott, addig a SZER által közvetített személytelen struktúrán keresztül a távoli, személyes kapcsolataiban jelen nem lévő, jelentős részben más politikai értékrendű társadalmi réteggel, a nyolcvanas évek második felére virtuálisan mégis megvalósult. A SZER az éteren keresztül nemcsak földrajzi, hanem társadalmi és ideológiai távolságokat hidalt át.

Míg a népi írók köre a reformkommunista kapcsolatokat keresve kívánt „fontolva haladni”, addig a demokratikus ellenzék kívül állt a rendszeren. Így az „urbánus” dominanciájú, nyugatias értékrendű, szamizdatozó ellenzék hallgatósága, méltányolója zömmel a kommunista rendszert többgenerációs élelményei folytán elutasító, többnyire kelet-európai értelemben jobboldali érzelmű, a nyugatellenes-népies gondolatra fogékony társadalmi csoportokból került ki. Szemükben a demokratikus ellenzék a kiállításukért ellenük elkövetett hatalmi atrocitások hitelesítették, ugyanakkor a rendszerváltó ideológia diktatúraellenessége számukra csak antikommunizmust jelentett.

A rendszerváltás idejére a demokratikus ellenzék a liberális demokrácia és piacgazdaság mellett hitet tevő, a nyolcvanas évek második felében beérő baloldali indíttatású, intellektuális diktatúraellenessége ért össze a Szabad Európa Rádió hullámain keresztül a jobboldali indíttatású, családi élelmények által meghatározott kommunistaellenességgel.

A hetvenes évek második felétől a lengyel értelmiségi ellenzék kapcsolatot talált, majd 1980-tól a Szolidaritásban szervesen együttműködött az elégedetlen és lázadó lengyel munkássággal. Ott ugyanis a „munkás úgyszólván be volt zárva a nagy állami szervezetekbe. Alig volt lehetősége arra, hogy az államhatalommal támadt konfliktusaiban a kitérés, a megkerülés taktikáját válassza (...) Míg tehát Lengyelországban a nagy szervezetekbe beszorított munkások sorsa, helyzete, ambíciói egységesedtek, hiányérzeteik, elégedetlenségük tudatosítása egyre jobban átpolitizálódott, addig nálunk a viszonylagos autonómiát kínáló gazdasági tevékenységek (háztáji, tsz.-melléküzemág, gmk, fusi) mintegy lecsapolták a munkásság 'izgága' rétegeit, energiáikat az állami szervezeteken kívülre terelték.”⁴ A magyar demokratikus ellenzék lengyel típusú társadalmi bázissal nem rendelkezett, hiszen a kádári „társadalmi szerződés” önkizsákmányoláson alapuló családi gyarapodás-modellje csak a nyolcvanas évek végére fulladt ki. Ugyanakkor **a demokratikus ellenzék protopárt típusú – mert kritikájában a rendszer lényegét és egészét megcélzó – fellépése mellett Magyarországon a hetvenes végétől megjelentek az egy-egy területre fókuszáló független, civil kezdeményezések, mint például a Szegényeket Támogató Alap (SZETA), a Dialógus békecsoporthoz, a környezetvédő Duna Kör. Az alternatív művészeti csoportosulások pedig már a hetvenes évek elejétől folyamatosan jelen voltak a kultúra világában.**

Az a társadalmi feszítő erő, ami Lengyelországot a hetvenes-nyolcvanas években jellemezte, Magyarországon nem volt érezhető. Nálunk a demokratikus ellenzék helyzetbe kerülését a gazdasági növekedés kifulladásával mellett a szovjet birodalom – az amerikai csillagháborús politika nyomán bekövetkező – megroppanása tette lehetővé. Ezek együttese hozta létre azt a környezetet, melyben a Kádár-rendszer folyamatos defenzívába kényszerült. A demokratikus ellenzék nálunk – részben a lengyel példát követve – csak e feltételek közepette válhatott a békés rendszerváltás ideológiai katalizátorává.

A defenzívába került reformkommunisták egy része (Pozsgay Imre) a párton kívüli bázisát kezdetben a Hazafias Népfrontban, majd a magát nem ellenzékiként, hanem függetlenként definiáló, népi írókhoz kötődő MDF-fel történő együttműködésben próbálta megtalálni. Az együttműködés várt hozadéka az egyik fél számára az elkerülhetetlen politikai átalakulás fölötti kontroll megőrzése, a másiknak pedig a kommunista párton kívüli politikai reprezentáció monopóliuma volt. A lakiteleki találkozók (1987, 1988) túrével, illetve Pozsgay és köre általi támogatásával a hatalom megpróbálta elkülöníteni a „komilfó függetlenek”-et az „elfogadhatatlan ellenzékiek”-től. Az MDF a – hatalom által tolerált – nyilvános szervezeti artikulációban és rekrutációban megelőzte a demokratikus ellenzéket. A reformkommunisták Pozsgay-féle szárnya és az MDF közti baráti viszony joggal üzent a kommunista rendszerrel elégedetlen polgároknak, hogy kevesebb kockázattal jár az MDF-hez csatlakozni, mint a radikális rendszerkritikus csoportokhoz. Ennek eredményeként a puha diktatúra viszonyaiban magukat lelkileg nem komfortosan érző, de abba többé-kevésbé beilleszkedő szakhivatalnoki-szakértelmiségi középrétegek (orvosok, tanárok stb.) szabad utat találtak maguknak a mind kulturálisan, mind lelki habitusukat illetően otthonosabbnak érzett MDF-hez. Ezzel szemben a demokratikus ellenzék, a későbbi SZDSZ szélesebb bázisa, a kommunista rendszerrel nem azonosuló, nyugatos, de a versenytől idegenkedő értelmiségen és középosztályon túl nagyjából a középosztály alatti, a pártállami keretek realitását elutasító, beilleszkedni kevésbé hajlandó vagy képes, intranzigens egyének sokaságából került ki. Míg az MDF, bár sok tekintetben szintén heterogén törekvések politikai formációjaként jött létre, ideológiájában és értékeiben mégis egyneműbb lett, egymáshoz közelálló társadalmi csoportok találták meg benne politikai otthonukat, addig az SZDSZ társadalmi státuszában, ideológiájában, értékeiben egymástól távolabb álló csoportok együtteseként jött létre.

A megértőbb, „felirati párti” MDF híveit a „népies-nemzeti” kultúrkészlet könnyen felidézhető, nem túl távoli, ismerős motívumai gyúrták egybe, s a „mi vagyunk a nemzet” tudatával adtak felmentést a politikai kompromisszumokra, a korábbi évtizedek alámerülésére vagy kacskaringóira.

A duzzadó támogatottságú MDF-hez csatlakozók jelentős része olyan harmadik útra vágyott, mely a szocializmus és kapitalizmus előnyeit egyesíti azok hátrányai nélkül („keleti kényelem – nyugati nyugalom”). S ezt az igényt stilizálták nemzeti karakterré.

A keményebb, „határozati párti” SZDSZ hívei kulturális mintáikat tekintve heterogének, összeilleszthetetlenek voltak. Jelentős részüket csak a kommunista rendszerrel való szembenállás radikalizmusa fogta időlegesen össze. Ennek súlyos következményei lettek a későbbiekben, mikor nyilvánvalóvá vált, hogy az SZDSZ-es értelmiségi elit számára a rendszerváltás a „kommunizmus konyec” **intézményrendszer-átalakító** radikalizmusát, a harmadik út lehetőségét, vagyis a nyugati típusú parlamentáris demokrácia mellett a magántulajdonra és versenyre épülő kapitalizmust jelenti, egykori szabadeurópás tábora számára viszont inkább a „tovariscsi konyec” **elszámoltató-leszámoló** indulatát és a pozíciócserékben realizálandó igazságtételét.

A demokratikus ellenzék válasza az MDF megjelenésére és térnyerésére a még mindig igen gyenge ellenzék összefogásának szükségességére építő Szabad Kezdeményezések Hálózatának létrehozása volt, mely kiskoalícióként az MDF-en kívüli kritikus, független és ellenzéki alakulatok politikai együttműködését volt hivatva szolgálni, de úgy, hogy maga a demokratikus ellenzék önálló alakulatként nem vált szervezetté. Ez a forma, bár keretet adott a demokratikus ellenzék hangsúlyos jelenlétének, a felgyorsult események közepette pár hónapon belül életképtelenné bizonyult. A demokratikus ellenzék tagjai ezt felismerve hívták életre 1988 novemberében a Szabad Demokraták Szövetségét, mely Elvi Nyilatkozatában – elsőként az új politikai szervezetek közül – a rendszerrel szemben magát ellenzékiként, 1956-ot pedig forradalomként határozta meg. Pár hónappal később megszülető programja, a Kék könyv pedig két tekintetben is **politikai követeléssé formálta a korábban bejárt intellektuális utat**: a rendszer reformja, javíthatása helyett **rendszerváltást**, azaz intézményrendszerében kompromisszumok nélküli, nyugati típusú demokráciát és magántulajdonon alapuló piacgazdaságot követelt, egyúttal **elvetette a harmadik (magyar) utas megoldásokat**, mondván: a „harmadik út a harmadik világba visz”.

A rendszerváltás forgatókönyve

Ahhoz, hogy a kedvezően változó nemzetközi erőterben a rendszerváltás ténylegesen végbemehessen, világos **politikai forgatókönyv**re volt szükség. **A rendszerváltás programjaként** ezt is tartalmazta a Kék könyv, mely 1989 februárjára készült el.⁵ Az elképzelt átalakuláshoz korábbi minták nem álltak rendelkezésre, hiszen a rendszerváltásnak békésnek kellett lennie. Szemben a forradalmi, de rendre bukással végződő hagyományainkkal tárgyalásos technikára volt szükség, már csak azért is, mert a kommunista rendszer ugyan düledezett, de a társadalom nagyobb része nem érzékelte annak fenntarthatatlanságát. A rendszerváltás igényének képviselőit az ekkor még gyenge ellenzéki szerveződések vállalták magukra. A feladat az volt, hogy kitalálják, miként lehet Magyarországot egy összeomló birodalom romjai alól véráldozatok nélkül kimenteni. Ehhez egyik oldalon a hatalom tényleges birtokosát, vagyis magát a kommunista pártot, és nem formai birtokosát, a kormányt kellett önkorlátozásra és tárgyalásra kényszeríteni, s egyben meg kellett akadályozni, hogy két fél tárgyalása helyett az MSZMP akár fragmentált erők konglomerátumává váljon, akár kivételezett, udvari ellenzékiekkel – a számára kényelmetleneket kirekesztve – külön tárgyaljon. Másik oldalon pedig biztosítani kellett az érdemi ellenzéki szerveződések együttműködését. Ezt az SZDSZ-el egyidőben felismerték más értelmiségi körök is (például a Független Jogász Fórum). Az így létrejövő ellenzéki kerekasztalnál azonban az MDF kezdetben csak kellemtlenül foglalt helyet, nem a szervezet kivételezett helyzetének megőrzésére törekvő vezetőivel képviseltette magát, hanem tekintélyes akadémiai értelmiségiekkel.

A rendszerváltás ekkorra már kész SZDSZ-es programja szerint a **tárgyalásoknak csak a szabad választások feltételrendszerének biztosítására**, s az ehhez szükséges sarkalatos törvények

meghozatalára volt szabad kiterjedniük, hiszen minden ezen túlmutatót már egy szabad választáson legitímált parlamentnek kellett megtennie. Nem volt szabad megengedni, hogy választásokon nem legitímált, mégiscsak önjelölt, bizonytalan társadalmi támogatottságú politikai szereplők egy pillanatnyi alkunak köszönhetően juthassanak tartósan politikai szerephez. Így a szabad és korlátok nélküli megmérettetéshez biztosítani kellett a szólás- és véleménynyilvánítás, a gyülekezés, az egyesülés (pártalapítás) szabadságát; dekriminalizálni ezek feltételrendszerét; és – szemben a lengyel modellel – megalkotni az ellenzék önkorlátozásától és rendszerkonzerváló kompromisszumoktól mentes választási eljárást. Egyben biztosítani kellett, hogy a mindezeket szabályozó törvényeket változtatások nélkül fogadja el a kommunista rendszer parlamentje. Végezetül az ellenzéknek biztosítékokat kellett kapnia arra, hogy a kommunista hatalom a megállapodásokat „magára is kötelezőnek ismeri el; a fegyveres szervezeteket távol tartja a politikai küzdelmektől”, és nem keres ürügyeket „a politikai szabadságjogok felfüggesztésére”. Ehhez a hatalom birtokosai számára egyértelművé kellett tenni, hogy önmagában addigi politikai tevékenységéért, döntéseiért büntetőjogilag nem vonnak felelősségre senkit, illetve nem kezdeményezik „a korábbi tisztségviselők kampányszerű lecserélését, tevékenységük általános felülvizsgálatát”⁶, azaz az 1945 utánihoz hasonló B-listázást. Ne feledjük, ekkor még intakt volt a politikai rendőrség, a munkásőrség (hivatalosan is az MSZMP fegyveres szervezete) és a kommunista párt munkahelyekig lenyúló hatalmi struktúrája. Ha a Szovjetunió el is engedte a szatelit országokat, de még létezett, hadserege az országban állomásozott, a kelet-német, a csehszlovák, a román, a bolgár rendszer töretlenül állt, és Lengyelországban is csak olyan választásra készültek, melyben a kommunista párt valószínűsíthető bukását ellensúlyozandó különleges jogokkal felruházott felsőházat kreáltak a kommunista nomenklatúra számára.

A rendszerváltás intézményrendszerét (tehát a lényegét) illetően az SZDSZ programja nem akart kompromisszumokat kötni, nem épített be a lengyelországihoz hasonló fékeket, ugyanakkor nem fenyegette a kommunista nomenklatúra tagjait, s nem teremtett olyan reménytelen helyzetet számukra, melyben a „fehérterror” veszélyének ürügyén erőszakos eszközökhöz folyamodhattak volna. Ehhez szükség volt arra is, hogy egy ideig mindenképpen egyben maradjon az MSZMP, nehogy a reformkommunisták a pártszervezetekkel együtt az erőszakos szervezeteket (rendőrség, hadsereg, munkásőrség) is a reménytelen helyzetbe kerülő ortodox kommunisták kezében hagyják. A békés rendszerváltáshoz szükség volt az erőszakos szervezetek semlegesítésére, s ez feltétele volt annak, hogy a szabad választások után „új életet” kezdhessenek. Az SZDSZ programja világos – a közös fellépés során a többi ellenzéki politikai szereplő által is képviselt – alkut ajánlott a rendszerváltásért cserébe: „ha nincs lövetés, nincs megtorlás”. Egy ilyen alkut az tett lehetővé, hogy a kádári kemény diktatúra gyilkos (1956-1961) korszakát akkor már csaknem három évtizede felváltotta a puha diktatúra joviálisabb elnyomórendszere. (Az SZDSZ a választási kampány hevében egy ízben engedett a leszámolásba hajló elszámoltatás csábításának, mikor egy két forduló közötti röplapjában kormányra kerülésük esetén a múlt rendszer törvénysértésben elmarasztalható személyiségeinek felelősségre vonására tett ígéretet.)⁷

A Társadalmi szerződéstől a Rendszerváltás programjáig

Az SZDSZ programja, elkötelezett piacpártiként, a magántulajdonra épülő kapitalista berendezkedés mellett állt ki. A demokratikus ellenzék 1987-ben a Beszélő különszámaként megjelent vitairata, a Társadalmi szerződés (Kis János, Kőszeg Ferenc, Solt Ottilia) elsősorban politikai, program volt. Haraszti Miklóstól származó híressé vált nyitómondata – „Kádárnak mennie kell” – vezette fel az emberjogi, politikai és szociális intézményrendszeri reformok azon követeléseit, melyek még a kommunista berendezkedés tartós jelenlétével számoltak. Ebből következően az önmérsékletet gyakorló diktatúra keretei között megvalósítható korlátozott demokrácia programja volt. 1988-89-re a szovjet birodalom oly mértékben megroppant, hogy a diktatúra és lehetséges ellenzéke közötti kompromisszum határai máshova kerültek. 1989-ben az

intézményrendszert illetően már elérhetővé vált a kompromisszumok nélküli rendszerváltás.

A szociáldemokrata ihletésű Társadalmi szerződés a gazdasági intézményrendszer „önigazgatásos” modelljét preferálta, hiszen az új tulajdonosi réteg létrehozásával szemben a baloldali indíttatású demokratikus ellenzék érzelmileg meglehetősen ambivalens volt. A Társadalmi szerződésben még nem kapcsolódott össze a politikai szabadság a tulajdon szabadságával: a Beszélő köre még valódi tulajdonos nélküli piacgazdaságban gondolkodott. Az önigazgatásos utópiától távolodva a tulajdon problémáival küszködtek a Pénzügykutató Intézet fiatal közgazdászai is 1987-es Fordulat és reform⁸ című kötetükben, melyben egyszerre tettek javaslatot a gazdaságpolitika és gazdasági intézményrendszer átfogó reformjára. Mindeközben a hátráló pártállam is jelentős intézkedésekkel alapozta meg a piacgazdasági intézményrendszer megteremtését (társasági törvény, értékpapírtörvény, privatizációs törvény). A demokratikus ellenzék gazdasági nézeteiben az egyértelmű liberális fordulatot a Rendszerváltás programja hozta, mikor is – Kertesi Gábor és Köllő János fellépése nyomán – elkötelezte magát a magántulajdonon alapuló piacgazdaság mellett, s ezzel leszámolt a gazdasági harmadikutas-önigazgató illúziókkal.

A szélesebb közönség számára korántsem volt nyilvánvaló, hogy az Ellenzéki Kerekasztal, majd a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásai az SZDSZ forgatókönyve, A Rendszerváltás Programja szerint zajlottak. Az 1989-es nyári közvélemény-kutatások az MDF jelentős, 20-25 százalék közötti támogatottsága mellett az SZDSZ, illetve a korábbi történelmi brandeket újrahasznosító, úgynevezett történelmi pártok (kisgazdák, szocdemek, kereszténydemokraták) egyenként 4-7 százalék közötti támogatottságát jelezték. (Ekkor még az MSZMP támogatottsága meghaladta az egyharmadot.) Az Ellenzéki Kerekasztalnál az SZDSZ és az MDF egyetértése bármely kérdést eldöntött, s az MSZMP megbízottaival folytatott tárgyalások is az SZDSZ-es Tölgyessy Péter és az MDF-es Sólyom László közvetítésével zajlottak június 16-ig, Nagy Imre újratemetéséig. Mivel mind az Ellenzéki Kerekasztal megbeszélései, mind az MSZMP-vel folytatott közös egyeztetések a nyilvánosságtól elzárva folytak, az SZDSZ kitüntetett szerepe a közvélemény számára nem volt érzékelhető. Ez a helyzet csak akkor változott meg, mikor az SZDSZ meghirdette az úgynevezett négyigenes népszavazást (1989 szeptemberében), megakadályozandó, hogy az MDF és az MSZMP háttéralkujának eredményeként a reformkommunista Pozsgay Imre fazonjára szabják a köztársasági elnök jogosítványait. A köztársasági elnök megválasztásának módját a szélesebb közönség kevésbé érezte fontosnak, a népszavazást a három kísérő kérdés tette sikeressé. Ezek az MSZMP különleges jogosítványainak felszámolását tették lehetővé, melyek a kerekasztal-tárgyalásokon lezáratlanul maradtak. Nevezetesen, hogy az állampárt vonuljon ki a munkahelyekről, számolja föl a munkásorséget és számoljon el a vagyonával. Az, hogy a sikeres népszavazási kezdeményezés után a hatalom az ellenzéki követelést gyorsan elfogadta (bár a vagyoni elszámolást végleg elszabotálta), már nem tudta megakadályozni a népszavazás sikerét (1989 novemberében). A népszavazási kezdeményezés, majd a kommunista titkosszolgálatok ellenzékkel szembeni töretlen aktivitását leleplező Dunagate-botrány (1990 januárjában) emelte az SZDSZ-t az MDF valódi vetélytársává a választást megelőző hónapokban.

Eddig tartott a demokratikus ellenzékbeli kinövő SZDSZ töretlen sikerszériája.

Csak a körülmények sajátos összejátszása kelthette azt a látszatot, hogy a következetes, radikális értelmiségi szerepfelfogásra és attitűdre tartós politikai siker építhető. Az SZDSZ alapítói, 1989-1990-es vezetői voltak az ellenzéki oldalon a **legprofibb amatőrök**. Profizmusukat az intellektuális következetesség, a politikai, társadalmi ismeretek biztosították, amatőr bájukat a diktatúra politikai kliséivel és megjelenési formáival való szakítás, illetve a saját addigi életfelfogásuk fenntartásának szándéka adta. A hivatali, kódolt bikkfanyelven beszélő, nejloninges, keskeny nyakkendő, terilén öltönyös elhízott „komcsi” apparatcsikkokkal szemben már a '68-asba oltott laza, polgári megjelenés és a nyílt beszédmód is ordítóan jelezte, hogy „ezek a fiúk mások”. Az SZDSZ-t vezető liberális

értelmiségiel elől a sikerek, a növekvő népszerűség eltakarták, hogy az általuk használt szavak, mondatok mennyire mást jelentettek számukra, mint a táborukhoz csatlakozóknak. S bár a média által közvetített politikai közbeszéd nyelvét formailag egyre inkább uralták, s a szabad választásokat előkészítő törvényalkotásban érvényre juttatták, nem tulajdonítottak jelentőséget annak, hogy elképzeléseik és közönségük jelentős részének igényei csak egy adott történelmi pillanatban értek össze. Így a **rendszerváltás** egyfelől államjogi konstrukciót, másfelől viszont indulati leszámolást jelentett; a **nyugati** egyfelől követendő politikai, gazdasági és kulturális modell, az emberi jogok, a szabadság és a verseny garanciákkal alátámasztott világa, másfelől viszont a garantált jólét és gyarapodás hívószava volt; a **szabad piacon** egyfelől képességek, ismeretek, tevékenységek, termékek, szolgáltatások keresletének és kínálatának szabályozó rendszerét értették, másfelől viszont egyszerűen csak a hiány utáni árubőséget.

Az SZDSZ vezetői ugyan tapasztalták, hogy hirtelen megnövekedett számú híveik számottevő része, és persze a többi ellenzéki szervezet követői milyen tartalmat és jövőt fantáziálnak a rendszerváltáshoz, de az események sodrása, a változásokkal együtt járó eufória miatt nem mérték föl, hogy a kivételes történelmi pillanattól távolodva milyen következményekkel kell számolniuk. A liberális értelmiségi elit feltételezte, hogy követőik nagyrészt értik és elfogadják értékrendjüket, hallgatóik szavaiknak ugyanazt a jelentést tulajdonítják, mint ők maguk.

Az 1990-es választásokig tartó, „hosszú 89-es év” volt az az időszak, amikor azt lehetett gondolni, hogy a rendszerváltással a politikusi szerep szimbiózisban maradhat az értelmiséggel, s nem különül el attól. Hinni lehetett, mert a diktatúra világát uraló hivatásos politikusi magatartásformákkal szemben az elemző, kritikus, fantáziadús értelmiségi szerep hozta meg a politikai sikert; mert a hazugság hivatali nyelvvel szembeállítva működött a racionalitás érvelő, nyílt beszéde; mert a következetlenségekkel és elhallgatásokkal szembeállítva hatékonyan mutatkozott az igazság kompromisszumok nélküli kimondása; mert a merev hierarchiába rendezett nomenklatúrával szembeállítva működött és még szimpátiát is keltett az egyenrangú gondolkodók társasága. A demokratikus ellenzékéből érkezettek úgy érezhették, hogy a politikai siker záloga éppen a következetes értelmiségi szerepfelfogás. Ezt a mintát hozták, és ezt akarták fenntartani a továbbiakban is. Nem egyszerűen, történelmileg korlátozott érvényüként kezelték a kivételest, hanem ideált és erkölcsi mércét faragtak belőle.

A

Z

1 Hol tart a szabad gondolat? (Politikai tanulmányok intézete, SZDSZ frakció) Budapest, 1991

2 Bence György – Kis János – Márkus Ferenc: Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan, kézirat, 1972 (megjelent)

3 Magyar Füzetek 11. szám, Párizs, 1982, 8. oldal,

4 http://www.rev.hu/rev/images/content/magyar_fuzetek/11/magyarfuzetek11_egykialtas.pdf

S

5 Kürthy Emil (Magyar Bálint): Polgárrá válni, Beszélő 4. szám, 1982, ősz (Beszélő összkiadás, ÁB-Beszélő Kiadó, 1992 I. kötet, 189-191. oldal)

6 Kőszeg Ferenc – Magyar Bálint – Pető Iván – Szabó Miklós – Tölgyessy Péter: Az átmenet politikai programja, in: A rendszerváltás programja (szerk: Magyar Bálint és Pető Iván), 1989, 67-76. oldal

7 Kőszeg Ferenc – Magyar Bálint – Pető Iván – Szabó Miklós – Tölgyessy Péter: Az átmenet politikai programja, in: A rendszerváltás programja (szerk: Magyar Bálint és Pető Iván), 1989, 68-69. oldal

8 Azonnal, röplap 1990. Közzétéve: Magyarország Politikai Évkönyve, szerk.: Kurtán Sándor, Sándor Péter, Vass László, Ökonómia Alapítvány – Economix Rt. 1991, 770. oldal

9 Fordulat és reform, Medvetánc, 1987 (Antal László, Antalóczy Katalin, Bokros Lajos, Bukva Anna, Csillag István, Kopátsy Sándor, Lengyel László, Matolcsy György, Riecke Werner, Surányi György, Szalai Erzsébet, Várhegyi Éva, Voszka Éva)

S

t

m

á

r

m

a

9